

खण्ड-क

M.M:85

(अपठित-अवबोधनम्)

1. अधोलिखित अनुच्छेद को पढ़कर अनुच्छेद पर आधारित प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

एकस्मिन् ग्रामे कश्चित् निर्धनः युवकः आसीत्। तस्य नाम धनपालः आसीत्। सः प्रतिदिनं भिक्षायै ग्रामं-ग्रामं प्रतिभ्रमति स्म। भिक्षायां प्राप्तैः सक्तुभिः तस्य घटः पूर्णः अभवत्। सः घटं नागदन्ते अवलम्ब्य तस्य नीचैः खट्वायां शयनं करोति स्म, शयन-काले च निरन्तरम् एकदृष्ट्या घटं पश्यति स्म।

- (क) निर्धन युवकस्य नाम किम् आसीत् ? 1
(एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर धनपालः

- (ख) धनपालः प्रत्येक ग्रामं किमर्थं प्रतिभ्रमति स्म ? 1
(एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर भिक्षायै

- (ग) धनपालः घटं कुत्र अवलम्ब्य शयनं करोति स्म ? 1
(पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए)

उत्तर सः घटं नागदन्ते अवलम्ब्य तस्य नीचैः
खट्वायां शयनं करोति स्म।

- (घ) 'निर्धनः युवकः' इस पद में विशेष्य पद क्या है ? 1

उत्तर युवकः

- (ङ) 'सः घटं नागदन्ते अवलम्ब्य शयनं करोति स्म'। 'सः' सर्वनाम शब्द के स्थान पर संज्ञा शब्द लिखिए। 1

उत्तर धनपालः

2. अधोलिखित गद्यांश को पढ़कर गद्यांश पर आधारित प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

प्रकृति सर्वथा मानवस्य उपकारकारिणी। मनुष्यैः सह तस्याः शाश्वतः सम्बन्धः। सा विविध-रूपेषु अस्मिन् जगति प्रकटयति। पशवः, पक्षिणः,

वनस्पतयः च तस्याः एव अङ्गानि । निराशाः, असहायाः जनाः तस्याः एव आश्रयं प्राप्नुवन्ति । सा स्वमनोहरेण सौन्दर्येण नीरसम् हृदयं अपि सरसं करोति । सूर्यः, चन्द्रः च तस्य नेत्रे स्तः । विविधाः औषधयः सकलानि-खनिजानि च प्रकृतेः एव शोभा । सा तु नित्यमेव एतैः साधनैः सर्वेषां उपकारं करोति ।

(क) मनुष्यैः सह कस्याः शाश्वतः संबन्धः ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर प्रकृत्याः

1

(ख) प्रकृतेः का शोभा ? (पूर्ण वाक्य में उत्तर दें) 1

उत्तर विविधाः औषधयः सकलानि-खनिजानि च प्रकृतेः एव शोभा ।

(ग) उपरिलिखित गद्यांश को पढ़कर एक-तिहाई शब्दों में संस्कृत में सारयुक्त लिखिए । 4

उत्तर मनुष्यैः सह प्रकृतेः शाश्वतः सम्बन्धः । पशवः पक्षिणः, वनस्पतयः, जनाः च उपकारिणीम् प्रकृतिमेव आश्रयन्ते ।

सूर्य चन्द्रादयः विविधाः औषधयः च प्रकृतेः शोभा ।

अकृतज्ञः जनः प्रकृतेः उपकारं विहाय कष्टानि अनुभवति ।

(घ) इस गद्यांश का उचित शीर्षक लिखिए । 2

उत्तर शीर्षक – 'प्रकृतेः महत्त्वम्'

खण्ड-ख

(रचनात्मकम् कार्यम्)

3. मञ्जूषा में दिए गए शब्दों को चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति करते हुए,
प्राचार्य को विद्यालय में प्रवेश लेने हेतु प्रार्थना-पत्र लिखिए - 5

श्रीमन्तः, सेवायाम्, दशम् कक्षायां, आज्ञाकारी, विद्यालये, निवेदनम्,
मान्यवर, गृहे, दत्त्वा, दूरे

(i) सेवायाम्

(ii) श्रीमन्तः प्रधानाचार्यः,

रा. व. मा. विद्यालयः,

क, ख, ग।

(iii) मान्यवर

सविनयं (iv) निवेदनम् इदम् अस्ति यत् अहं (v) दशम् कक्षायां
98% अंकान् लब्ध्वा उत्तीर्णः जातः। अस्माभिः स्वनिर्मिते (vi) गृहे
ह्यः एव प्रवेशः कृतः। मम गृहं पूर्वं विद्यालयं इव पञ्चदश कोशपर्यन्तं
(vii) दूरे अस्ति। अहं विज्ञानक्षेत्रे भवता (viii) विद्यालये प्रवेष्टुम्
इच्छामि।

कृपया मह्यं स्वीकृतिं (ix) दत्त्वा अनुग्रहणन्तु।

सधन्यवादः।

भवतः (x) आज्ञाकारी शिष्यः

अ, ब, स,

4. मञ्जूषा से उचित पद चुनकर अधोलिखित संवाद को पूरा कीजिए - 5

धर्मः, अवधीरणा, विवेकी, मूढता, सत्यप्रिय भाषिणः, मूर्खत्वं, शुद्धम्,
अधिगत तत्त्वः, गुरुवचनम्, मानः।

- गुरुः - किम् उपादेयम् ?
शिष्यः - आर्य गुरुवचनम् ।
गुरुः - कः पथ्यतरः ?
शिष्यः - धर्मः ----- ।
गुरुः - कोऽनर्थफलः ?
शिष्यः - मानः ----- ।
गुरुः - मरणं किम् ?
शिष्यः - मूर्खत्वं ----- ।
गुरुः - किम् विषमः ?
शिष्यः - अवधीरणा गुरुषु ।
गुरुः - कस्य वशे प्राणिगणः ?
शिष्यः - सत्यप्रिय भाषिणः ----- ।
गुरुः - कः पण्डितः ?
शिष्यः - विवेकी ----- ।
गुरुः - इह शुचि कः ?
शिष्यः - यस्य मानसं शुद्धम् ----- ।
गुरुः - को गुरुः ?
शिष्यः - अधिगत तत्त्वः ----- ।
गुरुः - का निद्रा ?
शिष्यः - मूढता ----- ।

5. अधोलिखित में से किसी एक विषय पर संस्कृत में पाँच वाक्य लिखें - 7

वसन्तऋतु

- (1) वसन्तः तु ऋतुराजः मधुमासः वा कथ्यते।
- (2) वसन्तौ षट्पदाः गुञ्जन्ति।
- (3) अस्मिन् ऋतौ कोकिलाः मधुस्वरेण कूजन्ति।
- (4) मन्दः धीरः च पवनः वहति।
- (5) हर्षिताः जनाः सरस्वतीपूजां कुर्वन्ति।

महात्मा गांधी

- (1) महात्मा गांधी मम प्रियः नेता आदर्शमहापुरुषः च अस्ति।
- (2) सः अहिंसायाः प्रतिमूर्तिः आसीत्।
- (3) सः अहिंसा मार्गेण एव भारतदेशस्य स्वतन्त्रतायै यत्नम् अकरोत्।
- (4) सः सत्य अहिंसा समभावपाठं सर्वान् अपाठयत्।
- (5) कर्मयोगिने गान्धिने नमः।

उत्तरम्—

मम अध्यापकः

- (i) संस्कृतविषयस्य अध्यापकः मम प्रियः अध्यापकः अस्ति।
- (ii) सः उच्चशिक्षालब्धः विद्वान् अस्ति।
- (iii) सः संस्कृतसम्भाषणे, अध्यापने च पटुः अस्ति।
- (iv) सः अनुशासनप्रियः, आदर्शशिक्षकः च अस्ति।
- (v) तस्य आकर्षकं व्यक्तित्वं सर्वान् प्रभावितं करोति।

खण्ड-ग
(अनुप्रयुक्त व्याकरणम्)

6. निम्नलिखित पदों में से किन्हीं तीन पदों का सन्धि अथवा सन्धिच्छेद कीजिए - 3

उत्तर गै+अकः = गायक
रमेशः = रमा+ईशः
सुरः+अरि = सुरारिः
तथैव = तथा+एव

7. निम्नलिखित वाक्यों में से किन्हीं चार समस्त पदों का विग्रह अथवा विग्रह-पदों का समस्त पद बनाकर लिखिए - 2

- (i) गुरुपदेशः उपदेशः शिष्यस्य कल्याणाय भवति। (गुरोः उपदेशः)
(ii) रामः च लक्ष्मणः च वनं अगच्छताम्। (रामलक्ष्मणौ)
(iii) यस्य अस्ति अविद्या सः मूर्खः। (न विद्या)
(iv) सः वृक्षात् पतितम् फलं खादति। (वृक्षपतितम्)
(v) विद्याहीनः नरः न शोभते। (विद्यया हीनः)

8. अधोलिखित वाक्यों में कोष्ठक में दी हुई धातुओं के साथ प्रत्यय लगाकर अथवा धातु व प्रत्ययों को अलग-अलग करके रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए - 5

- (i) सः समाचारपत्रं पठित्वा हसति। (पठ + क्त्वा)
(ii) बाल+टाप् गीतं गायति। (बाला)
(iii) कूरता सर्वदा निन्दनीया भवति। (कूर + तल्)
(iv) युष्माभिः प्रतिदिनं समाचारपत्रं पठितव्यम्। (पठ् + तव्यत्)
(v) परिश्रमिणः जनाः सफलतां लभन्ते। (परिश्रम + इन)

9. निम्नलिखित अव्ययों को मञ्जूषा में दिए गए शब्दों से चुनकर रिक्त स्थानों की पूर्ति कीजिए - 5

मा, कदा, वहिः, यावत्, इव, इतस्ततः, तत्र, नूनम्, तदा, पुरा

- (i) वयम् अपि पुष्पाणि इव प्रसन्नाः भवेम।
(ii) पशवः इतस्ततः भ्रमन्ति।
(iii) सर्पः कोटरात् वहिः आगच्छति।
(iv) अस्माभिः वने नूनम् वृक्षाः रक्षणीयाः।
(v) पुरा महाकविः कालिदासः अभवत्।
(vi) यदा मम पिता अनुमतिं दास्यति तदा अहं नाटकं द्रक्ष्यामि।
(vii) यत्र पुष्पाणि तत्र भ्रमराः।

(viii) कृषकाः कदा नन्दन्ति ?

(ix) दीर्घसूत्री मा भव ।

(x) यावत् परोपकारः क्रियते तावत् शरीरस्य सदुपयोगः ।

10. निम्नलिखित वाक्यों में से किन्हीं तीन वाक्यों का वाच्य परिवर्तन कीजिए - 3

(i) बालकः पाठं पठति ।

उत्तर बालकेन पाठः पठ्यते ।

(ii) सः हसति ।

उत्तर तेन हस्यते ।

(iii) शिशुः दुग्धं पिबति ।

उत्तर शिशुना दुग्धं पीयते ।

(iv) अहं पुस्तकं पठामि ।

उत्तर मया पुस्तकं पठ्यते ।

11. घटिका चित्रानुसार समय को संस्कृत में लिखिए - 4

8:00

11:45

10:15

8:30

उत्तर 8:00 – अष्ट वादनम्
11:45 – पादोन द्वादश वादनम्
10:15 – सपाद दश वादनम्
8:30 – सार्ध अष्ट वादनम्

अथवा

निम्नलिखित में से किन्हीं चार पदों का पद परिचय दीजिए -
रामेण, हरये, बालकाय, अपठत्, गमिष्यामि, त्वम्।

उत्तर रामेण –	राम शब्द,	पुल्लिङ्ग,	तृतीया विभक्ति,	एकवचन
हरये –	हरि शब्द,	पुल्लिङ्ग,	चतुर्थी विभक्ति,	एकवचन
बालकाय –	बालक शब्द,	पुल्लिङ्ग,	चतुर्थी विभक्ति,	एकवचन
अपठत् –	पठ् धातु,	लङ् लकार,	प्रथम पुरुष,	एकवचन
गमिष्यामि–	गम्/गच्छ धातु,	लृट् लकार,	उत्तम पुरुष,	एकवचन
त्वम्–	युष्मद्,		प्रथमा विभक्ति	एकवचन

12. निम्नलिखित में से किन्हीं दो रिक्त स्थानों में उचित शब्द भरकर पूर्ति कीजिए-

2

उत्तर (i) पुस्तकालये ----- मूषकौ स्तः। (द्वि, द्वे, द्वौ)
(ii) शिवस्य ----- नेत्राणि सन्ति। (तिस्रः, त्रय, त्रीणि)
(iii) मम विद्यालये ----- अध्यापिकाः सन्ति।

(चत्वारः, चत्वारि, चतस्रः)

13. निम्नलिखित में से किन्हीं चार वाक्यों को शुद्ध कीजिए -

2

(i) सः पुस्तकं पठसि।

उत्तर सः पुस्तकं पठति।

(ii) देवं नमः।

उत्तर देवाय नमः।

(iii) रामं मोदकं रोचते।

उत्तर रामाय मोदकं रोचते।

(iv) अलं कोलाहलं।

उत्तर अलं कोलाहलेन।

(v) मोहनः पितुः सह गच्छति।

उत्तर मोहनः पित्रा सह गच्छति।

खण्ड-घ

(पठित अवबोधनम्)

14. (अ) निम्नलिखित गद्यांश को पढ़कर उसके आधार पर प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

5

अथ अन्यस्मिन् अहनि सः मेषो यावत् महानसं प्रविशति तावत्
सूपकारेण अर्धज्वलितकाष्ठेन ताडितः। मेष वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः
निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति, दाहवेदनया च भूमौ लुठति।
तस्य क्षितौ प्रलुठतः तृणेषु अग्निज्वालाः समुत्थिताः।

(i) मेषः कुत्र प्रविशति ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर महानसं

(ii) सूपकारेण मेषः केन ताडितः ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर अर्धज्वलितकाष्ठेन

(iii) कीदृशः मेषः अश्वशालां प्रविशति ? (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए)

उत्तर मेष वह्निना जाज्वल्यमानशरीरः निकटस्थाम् अश्वशालां प्रविशति

(iv) 'तस्य' सर्वनाम शब्द किसके लिए प्रयुक्त हुआ है ?

उत्तर 'मेघ' के लिए

(v) 'वह्निना' इस शब्द में कौन-सी विभक्ति का प्रयोग हुआ है ?

उत्तर तृतीया विभक्ति

(आ) निम्नलिखित श्लोक को पढ़कर उसके आधार पर प्रश्नों के उत्तर दीजिए -

5

शारदा शारदाम्भोज वदना वदनाम्बुजे।

सर्वदा सर्वदास्माकं सन्निधिं सन्निधिं क्रियात् ॥

(i) अम्भोजवदना का ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर शारदा

(ii) शारदा कुत्र सन्निधिं क्रियात् ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर वदनाम्बुजे

(iii) शारदा कदा सन्निधिं क्रियात् ? (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए)

उत्तर शारदा सर्वदा सन्निधिं क्रियात्

(iv) 'सन्निधिं क्रियात्' इसमें क्रिया पद छंटिए।

उत्तर क्रियात्

(v) शारदाम्भोजवदना शारदा सर्वदा कुत्र सन्निधिं क्रियात् ? (पूर्ण वाक्य में उत्तर दीजिए)

उत्तर शारदाम्भोजवदना शारदा सर्वदा वदनाम्बुजे सन्निधिं क्रियात्

(इ) अधोलिखित संवाद को पढ़कर निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर दीजिए - 5

ध्रुवः - विचित्रः अयं संसारः। केचन महापुरुषाः महात्मा-
गांधिवत् अहिंसायाः पाठं पाठयन्ति। अन्ये च
आणविक-अस्त्राणां निर्माणं विधाय जगतः संहारं
कर्तुं इच्छन्ति।

सिद्धार्थः - वस्तुतः विज्ञानस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय,
दुरुपयोगश्च विनाशाय भवति।

सुश्रुतः - आम्, दुरुपयोगः तु अभिशापः एव।

चरकः - विदितम् अस्ति किम् युष्माकं यत्
प्राचीन काले अपि आणविक-अस्त्राणां मानवेषु
प्रयोगः निषिद्धः आसीत्।

(i) अत्र कति पात्राणि वार्तालापं कुर्वन्ति ?
(एकपद में उत्तर दीजिए)

उत्तर चत्वारि

(ii) विज्ञानस्य सत्प्रयोगः किमर्थम् ? (एक वाक्य में उत्तर दीजिए)
उत्तर विज्ञानस्य सत्प्रयोगः राष्ट्रस्य कल्याणाय भवति

(iii) अस्मिन् संवादे कस्य महापुरुषस्य उल्लेखः

अस्ति ? (एक पद में उत्तर दीजिए)

उत्तर महात्मा गांधी

(iv) 'दुरुपयोगः' शब्द का विलोम शब्द लिखो।

उत्तर सदुपयोग

(v) 'अहिंसायाः' इस शब्द में कौन-सी विभक्ति का

प्रयोग हुआ है ?

उत्तर पंचमी

15. निम्नलिखित को यथानिर्दिष्ट कीजिए -

(क) माधुर्यम् अक्षर व्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः।

2

(शर्करायुक्तम्, कोमलतया वर्णोच्चारणम्, मधुरतायाः अभावः)

उत्तर कोमलतया वर्णोच्चारणम्

(ख) उचित विलोम शब्द भरिए -

विमूढधीः सुधीः

(सुधीः, निधिः, मन्दधीः)

2

(ग) कपयः

रसनास्वादलुब्धाः आसन्। (पाचकाः/मेषाः/कपयः)

2

16. निम्नलिखित श्लोक का अन्वय रिक्त स्थान पूर्ति द्वारा कीजिए-

जलबिन्दुनिपातेन (i) कमशः घटः पूर्यते। सः (ii) सर्वविद्यानां

धर्मस्य। (iii) धनस्य च हेतुः।

2

17. अधोलिखित वाक्यों में रेखांकित पदों को आधार मानकर चार वाक्यों का प्रश्न निर्माण कीजिए -

(क) दानशालासु विचरन् राजा अचिन्तयत् ।

उत्तर कुत्र विचरन् राजा अचिन्तयत् ।

(ख) राजा पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म ।

उत्तर कः पुत्रवत् प्रजाः पालयति स्म ।

(ग) राजा केभ्यः दानं ददाति स्म ?

उत्तर राजा केभ्यः दानं ददाति स्म ।

(घ) सः राजा तान् उवाच ।

उत्तर सः राजा कान् उवाच ।

(ङ) कामः एव अस्माकं शत्रुः ।

उत्तर कामः एव केषाम् शत्रुः ।

2

18. अधोलिखित वाक्यों को घटनाक्रमानुसार पुनः लिखो -

- उत्तर 1. (ग) नगरे चन्द्रो नाम भूपतिः प्रतिवसति स्म ।
2. (छ) राजपुत्राः प्रासादे वानरैः सह क्रीडन्ति स्म ।
3. (ख) एकः मेषः महानसं प्रविश्य यत् पश्यति तत् भक्षयति स्म ।
4. (क) एषः कलहः नूनं भवतां विनाशकारणं भविष्यति ।
5. (ज) यूथपतेः वचनं अप्रियं मत्वा कपयः प्राहसन् ।
6. (च) मेषस्य क्षितौ लुठतः तृणेषु वह्निज्वालाः समुत्थिताः ।
7. (ङ) ज्वालामालाकुलाः अश्वाः प्राणत्राणाय इतस्ततः अधावन् ।
8. (घ) 'यथोचितं क्रियताम्' इति राजादेशं श्रुत्वा सर्वे कपयः भयत्रस्ताः अभवन् ।

19. निम्नलिखित शब्दों का सही मेल अर्थ के आधार पर कीजिए - 2

उत्तर	शब्दः	अर्थः
	सलिलम्	जलम्
	पादम्	चतुर्थांशम्
	भारती	सरस्वती
	पवनः	वायुः